

L'estudiós dels refranys

1. INTRODUCCIÓ

La saviesa senzilla que caracteritzà Germà Colón al llarg d'una vida fecunda, i més concretament en el terreny de la filologia catalana, hispànica i romànica, reservà espai també per a l'estudi dels refranys. En aquest sentit, val a dir que he preferit el sintagma *estudiós dels refranys*, i no pas el mot de faïçó culta *paremiòleg* ('persona versada en la paremiologia', segons el DIEC2), per tal com el lema *refrany* (i els seus congèneres romànics) sovinteja al llarg de l'obra del savi romanista castellonenc, ja com a objecte d'interès lèxic, ja com a etiqueta designadora d'aquestes unitats complexes de la llengua que es coneixen també amb l'hiperònim *parèmia*. I he optat per l'adjectiu *estudiós* com a reflex culte que és d'un llatí *STUDIOSUS* 'zelós', derivat de *STUDIUM* ('aplicació', 'zel', entre altres significacions etimològiques), i també perquè *estotjar* 'guardar en un estoig' (amb la variant *estotjar*, DCVB) ha heretat per via patrimonial el verb llatí *STUDIARE*. Germà Colón, estudiós, zelós guardador de sabers, acumula en el seu estoig sapiencial el tresor dels refranys: tant del mot *refrany* com de refranys diversos observats i estudiats amb mirada de romanista.

2. SOBRE EL CAST. *REFRÁN* COM A OCCITANISME

Un Germà Colón per sota de la quarantena, però ja reconegut entre romanistes i hispanistes veterans, contribueix, a la dècada dels seixanta del segle passat, amb els seus «Elementos constitutivos: occitanismos», al segon volum de l'*Enciclopedia lingüística hispánica*, una obra enciclopèdica (com es desprèn del seu títol) que hauria hagut de tenir continuïtat en volums posteriors, però que no va

passar d'aquest segon. Concretament sota l'epígraf *Nómina provisional de occitanismos* (p. 165-191), hi llegim a propòsit del cast. *refrán*:

refrán 'proverbio', mediados del siglo xv. Del lat. vg. *REFRANGĒRE, formado según el modelo del simple FRANGĒRE, viene el occit. ant. *refranher* y el sust. verbal *refranh* [...]. En las tres lenguas hispánicas existe la significación de 'estribillo' [...]. Ahora bien, tanto el cat. como el esp.[.] portg. conocen asimismo la acepción de 'proverbio, adagio', que no se encuentra en la Galorromania. (p. 184)

Colón elucubra sobre en quina de les tres llengües hispàniques principals, el portuguès, el castellà i el català, s'hauria produït primer el pas del significat de 'tornada' al de 'proverbi'. Descarta en aquest paper el port. *refrão*, que sembla venir del cast. *refrán*. I conclou: «El problema de la prioridad cronològica entre el esp. y el cat. está por resolver; personalmente yo me inclinaría por el esp.[añol], pero no hay nada seguro. Lo único cierto es que en un principio *refrán* 'estribillo' es occitanismo» (p. 185).

3. SOBRE REFRANY 'CONSOLACIÓ' EN CATALÀ APROVENÇALAT

A la mateixa dècada dels seixanta, Colón (1963-1968) contribueix, amb un treball consagrat al mot *refrany* en algunes poesies en català aprovençalat, a la miscel·lània en memòria de Pompeu Fabra, publicada en la primera etapa de la revista *Estudis Romànics*, en la represa de la qual participarà activament prou anys més tard (2000-) com a membre del seu comitè de redacció. En aquest treball torna sobre la vida semàntica de l'esmentat tipus lexical (també amb la variant gràfica *reffrany*), i hi deixa ben establert que, en aquesta mena de català aprovençalat, «el mot *refrany* hi significa 'consolació' (i no pas 'tornada' > 'enraonia fastigosa')» (p. 73).

4. ELS REFRANYS A LA ROMÀNIA

La dimensió de romanista i la d'estudis de *refrany* i dels refranys queden ben paleses novament en la contribució d'un Germà Colón en la primavera de l'hivern de la seva vida. En aquest treball (Colón, 2010, p. 15) estudia un cop més el tipus lexical representat pel port. *refrão*, el cast. *refrán* i el cat. *refrany*. I proposa ara el fr. *refrain* (postverbal de *refraindre*) com a possible origen. Cal observar que en aquesta llengua continua amb el sentit originari de 'tornada', i d'aquí procedeix l'anglès i l'alemany *refrain*, així com el neerl. *refrein*, que tenen el mateix significat de 'tornada'. La primitiva accepció de 'tornada', la registra per al català el DIEC2, que en la segona accepció reenvia a l'entrada *recoble* (p. 15). I en català també apa-

reix ja, amb la significació de ‘proverbi’, al *Tirant lo Blanc*: «E no sabeu vós com diu aquell *refrany* antich? Mudant edat, muda’s ventura” (cap. LXXXVI)» (p. 15, n. 15). Són només un parell de pinzellades d’un text diàfan, ben representatiu de Colón com a romanista integral, que acull també un component de paremiòleg.

5. FONTS ROMÀNIC D’ALGUNS REFRANYS HISPÀNICS

En ocasió de la seva investidura com a doctor *honoris causa* per la Universitat Autònoma de Barcelona, el 15 de gener de l’any 2003, reitera el valor i la legitimitat de la romanística, i, significativament, ho fa a través de l’estudi dels refranys: el fons romànic d’alguns refranys hispànics és el tema triat per a la seva intervenció acadèmica com a nou fill d’aquella *alma mater*. D’altra banda, resulta significatiu que el títol del llibre col·lectiu en què s’insereix la contribució del savi castellanenc porti com a títol *Germà Colón: les llengües romàniques juntes i contrastades*. Reprodueixo a continuació dos passatges extrets d’aquest text. El primer reivindica la utilitat científica dels estudis romànics. El segon suggereix una aplicació pràctica en el camp de la paremiologia romànica.

Ja sé que avui l’estudi de la filologia romànica, tal com es practicava fa alguns anys, està en crisi o no està de moda, però goso dir que les perspectives d’anàlisi contrastiva de les diverses llengües que conformen la Romània no estan esgotades, ben al contrari. (p. 97)

Voldria ací indicar breument un possible camp d’estudi en la paremiologia comparada de les llengües neolatines [...]. (p. 98)

Al llarg d’aquest breu article Colón teixeix dades i raonaments a l’entorn de la diacronia i la romanicitat de diversos tipus parèmics (*paremiotipus*, acostumo a dir-ne), d’entre els quals ací en destacaré dos de tipologia diferent, que poden servir com a pauta explicativa per a molts altres casos romànics: un d’apropiació paremiogràfica llibresca, del castellà a partir del català (vegeu l’apartat 5.1), i un altre d’afinitat romànica, de continuïtat a la Romània (vegeu l’apartat 5.2).

5.1. Un cas d’apropiació paremiogràfica

La formulació *Escapé del trueno y di en el relámpago* (present a *El Lazarillo de Tormes*) troba correspondència en l’enunciat *La sardina de Blanes, que, exint de la paella, cau en les brases* (documentat a Énguera,¹ 1415), amb rima assonant entre

1. Énguera és avui dia de parla castellana, híbrida, fronterera, a la porta d’entrada a la Canal de Navarrés.

Blanes i brases. Pocs anys després (Bartomeu Miralles, procurador reial del Rosselló, 1422), es registra aquesta altra forma: *com a la sardina de Blanes, que, saltant de la paella, dona en les brases*. Són dos dels diversos testimonis escrits tardomedievals que Colón aporta. I cal notar la relativa llunyania dels llocs de referència (Énguera, el Rosselló) en relació amb el referent *Blanes*, nom de la coneguda població costanera de la comarca de la Selva.

Doncs bé, el paremiotipus reapareix en castellà al segle següent, en forma d'apropiació paremiogràfica. I val a dir que la referència a *Blanes* encara resulta més llunyana, tant geogràficament com en relació amb l'imaginari de l'espai peninsular d'interior, al qual corresponen aquests altres registres: *Sardina de Blanes, que saltando del fuego dio en las brasas* (*Refranes famosísimos y provechosos glosados*, Burgos, 1509), *La sardina de Blanes saltó de la sartén y dio en las brasas* (Pedro Vallés, Saragossa, 1549) i *La sardina de Blanes que por huyr del fuego dio en las brasas* (Palmireno, 1560).

Justament aquesta llunyania del referent *Blanes* facilita una variant que en presenta un altre de més hispànic (o espanyol), el de *Flandes*, també apropiat per a la rima consonant, com podem observar en la segona variant extreta del *Vocabulario* de Correas (1627): *Akontezeros á komo a la sardina de Blanes, ke por salir de la sartén kaió en las brasas* (i lleus variants) i *La sardina de Flandes ke huyendo de la llama dio en las brasas*.²

5.2. Un cas d'afinitat o contínuum a la Romània

Tal com tants i tants tipus lexicals germans a l'espai romànic (cat. *germà* / cast. *hermano*; occ. *fraire* / fr. *frère*), hi ha tipus parèmics (paremiotipus) compartits entre diferents àrees i varietats romàniques. És el cas analitzat per Colón en aquest estudi: it. *L'ospite è come il pesce, dopo tre giorni puzza*; fr. ant. *De hoste et de pluie après trez jur ennuie*; cat. *Hostes i peix menut, al cap de tres dies put* (Menorca); cast. *El güespede y el pece, a tres días hiede* (Correas). Sobre aquest tipus parèmic construït al voltant de *la sardina de Blanes* com a eix de la primera part de la formulació, vegeu la sèrie de variants adduïdes per la *Paremiologia catalana comparada digital* (PCCD), de Víctor Pàmies (2020-): el registre de *Com la sardina de Blanes, que fugint del foc donà en les brases* s'inclou sota un epígraf de caire fraseològic, consistent en un sintagma verbal complex: *Fugir (o Sortir) del foc i caure a les brases*.³

2. Cf. l'edició modernitzada de Combet *et al.*, *Aconteceros ha como a la sardina de Blanes, que por salir de la sartén cayó en las brasas*, 2000, amb aquestes gloses: «Es lo que: "Huir del relámpago y dar en el rayo"; y variase más. "Blanes" es Valencia [València?]" (p. 44); «La sardina de Flandes, que huyendo de la llama dio en las brasas» (p. 444).

3. <https://pccd.dites.cat/p/Fugir_o_Sortir_del_foc_i_caure_a_les_brases> (consulta: 21 de setembre 2022).

6. L'EDICIÓ ELECTRÒNICA DEL *REFRANYER AGUILÓ*

En la tardor de la seva vida, Germà Colón torna un cop més sobre l'estudi dels refranys. L'edició electrònica del *Refranyer Aguiló*, empresa el 2010, constitueix l'etapa final d'un viatge secular d'anada i de tornada. I és que els copiosos materials aplegats per Marià Aguiló (1825-1987) van arribar a Suïssa amb el mecenes Rafael Patxot, hi van romandre amagats durant bona part del segle xx i van retornar a Barcelona amb la proverbial mediació del pare Massot. Ja entrat el segle XXI, els materials van acabar arribant a les mans de Germà Colón, qui, receptiu a les possibilitats d'explotació científica de les noves tecnologies, trobà en Gemma Boada una col·laboradora eficaç. El mestre, generós com era, va cedir el primer lloc a Gemma Boada com a coautora en la notícia que tots dos van publicar sobre l'edició electrònica del *Refranyer* en el número 36 (2014) de la revista *Estudis Romànics*:

Després de la mort d'Aguiló, el seu fill Àngel lliurà al voltant de l'any 1920 els materials a Rafael Patxot i Jubert, atès el vincle que havien tingut amb motiu de l'Obra del Cançoner Popular de Catalunya. Durant la Guerra Civil, una part dels materials romangué a Barcelona i la major part (que era en unes carpetetes) passà a Suïssa. Tothom pensava que aquests materials s'havien perdut, però per sort l'any 2008 van reaparèixer a Suïssa embolicats entre papers de diaris catalans i francesos. Els hereus de Rafael Patxot i Jubert els van fer arribar a l'Abadia de Montserrat i el pare Josep Massot i Muntaner en féu el catàleg, d'acord amb l'ordre alfabètic de les carpetes, que en són més de dues mil.

Massot va aconseguir que el Centre de Cultura Popular i Tradicional de la Generalitat de Catalunya digitalitzés els materials (més de 40.000 fitxes), amb un conveni signat entre el Departament de Cultura i l'Abadia de Montserrat. Gràcies a un acord entre l'Abadia de Montserrat i la Secció Filològica de l'Institut d'Estudis Catalans estem ara estudiant i transcrivint aquests materials (és a dir, una còpia de la digitalització) amb la intenció de posar-los a la xarxa; més tard, si és possible, es farà una edició en paper. (Boada i Colón, 2014, p. 333)

En una notícia posterior, i ara amb l'ordre d'autoria invertit (Colón i Boada, 2017, p. 515), ofereixen detalls de l'avenç del projecte de digitalització, sobre un total de més de 40.000 fitxes: «A partir de l'estudi dels materials de les carpetes A, B, C i D (més de 6.000 fitxes) vam dissenyar la base de dades del *Refranyer Aguiló*» (p. 515).

I bé, després del traspàs de Germà Colón, des de la presidència de la Secció Filològica se'm va encomanar d'assumir la direcció d'aquest projecte, responsabilitat que he entomat amb la voluntat d'enllestir en els propers anys aquesta magna empresa paremiològica, tot seguint les pautes del mestre Colón, i sempre amb la col·laboració inestimable de Gemma Boada. Actualment (desembre de 2022) s'ha revisat el material del *Refranyer* fins a la lletra G. En la revisió i compleció del pro-

jecte en curs, preveiem, entre altres objectius, destriar entre parèmies pròpiament dites i enunciats diversos (modismes, fraseologismes, etc.), i atorgar un tractament específic per a les dades, més ocasionals, d'altres llengües romàniques (castellà, occità, italià i portuguès), aspecte que redunda novament en la projecció romànica dels interessos investigadors de Germà Colón.⁴

7. FINAL

«Roda'l mon y torna al Born» [sic]. Amb aquest refrany extret del *Refranyer Aguiló*, un dels darrers projectes dirigits per Germà Colón, comença la necrologia que vaig redactar per a la revista *Estudis Romànics* (Gargallo, 2021b) i que em serveix ara de marc en aquesta semblança del mestre castellanenc (Gargallo, 2021c, p. 5).

«Roda'l mon y torna al Born» és precisament la fitxa de mostra (vid. *infra*) que trio per tal d'il·lustrar el tipus de material que integra el *Refranyer Aguiló*. «Roda el món i torna al Born» (ara en la grafia normativa actual) em sembla una parèmia que retrata la trajectòria vital de Germà Colón, un camí d'anada (de Castelló i Barcelona a Basilea) i de tornada (a Barcelona i, vicàriament, a través de la seva rica biblioteca, a la ciutat natal de Castelló de la Plana). «Roda el món i torna el món», a la memòria perenne del mestre⁵ enamorat de les paraules.

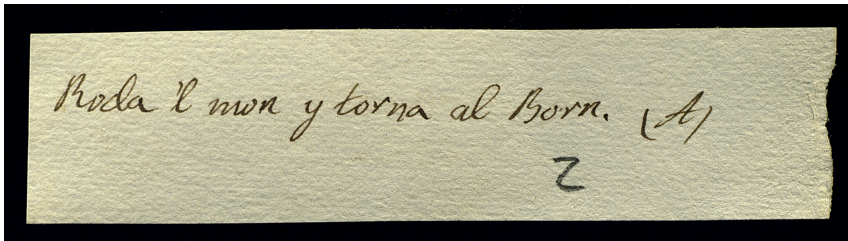

FIGURA 1. Fitxa de mostra, «Roda'l mon y torna al Born», refrany extret del *Refranyer Aguiló*.

FONT: Projecte de recerca *Refranyer Aguiló* de l'Institut d'Estudis Catalans.

JOSÉ ENRIQUE GARGALLO
Secció Filològica

4. Sobre tot això he tractat a Gargallo, «L'edició electrònica del *Refranyer Aguiló*, una mostra de refranys amb cel», 2021a.

5. Evoco així la primera part del títol (*Ad perennem magistri memoriam*) de l'obra editada per Perea, Fortuño i Gimeno, *Ad perennem magistri memoriam: Germà Colón Domènech: Fesomies i texts*, 2021.

BIBLIOGRAFIA

- BOADA PÉREZ, Gemma; COLÓN DOMÈNECH, Germà. «L'edició electrònica del *Refranyer Aguiló*». *Estudis Romànics* [en línia], vol. 36 (2014), p. 333-335. <<https://raco.cat/index.php/Estudis/article/view/384629>> [Consulta: 30 novembre 2022].
- COLÓN, Germà. «El mot *refrany* en algunes poesies en català a provençalat». *Estudis Romànics*, vol. 13 (1963-1968): *Estudis de lingüística i filologia catalanes dedicats a la memòria de Pompeu Fabra: II*, p. 67-74. [Imprès el desembre de 1970 i reeditat a *La llengua catalana en els seus textos*, vol. I, Barcelona, Curial, 1978, p. 197-207]
- «Elementos constitutivos: occitanismos». A: *Enciclopedia lingüística hispánica*. Vol. II. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1967, p. 153-192.
- «Fons romànic d'alguns refranys hispànics». A: CLAVERIA, Glòria; BUENAFUENTES, Cristina (ed.). *Germà Colón: les llengües romàniques juntes i contrastades: Índex del lèxic estudiat en l'obra de Germà Colón*. Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona, 2005, p. 97-107. [Discurs llegit a la cerimònia d'investidura de Germà Colón com a doctor *honoris causa* celebrada a la sala d'actes de l'edifici del Rectorat el dia 15 de gener de l'any 2003, reeditat a *De Ramon Llull al Diccionari de Fabra*, Barcelona, Associació Internacional de Llengua i Literatura Catalanes i Institut d'Estudis Catalans, 2017, p. 157-165]
- «Los refranes en la Romania». A: GARGALLO GIL, José Enrique [et al.] (coord.). *Paremiología romance: Los refranes meteorológicos*. Barcelona: Publicacions i Edicions de la Universitat de Barcelona, 2010, p. 11-23.
- COLÓN DOMÈNECH, Germà; BOADA PÉREZ, Gemma. «El *Refranyer Aguiló*: de la paraula documentada a la paraula digital». A: PÉREZ SALDANYA, Manuel; ROCA RICART, Rafael (ed.). *Actes del Dissetè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes* (Universitat de València, 7-10 juliol 2015). Barcelona; València: Associació Internacional de Llengua i Literatura Catalanes: Institut d'Estudis Catalans, 2017, p. 513-518. També disponible en línia a: <<https://publicacions.iec.cat/repository/pdf/00000250/00000090.pdf>> [Consulta: 30 novembre 2022].
- CORREAS, Gonzalo. *Vocabulario de refranes y frases proverbiales (1627)*. Edició a cura de Louis Combet, revisada per Robert James i Maïte Mir-Andreu. Madrid: Castalia, 2000.
- DCVB = ALCOVER, Antoni M.; MOLL, Francesc de B. *Diccionari català-valencià-balear* [en línia]. Palma: Moll, 1930-1962. 10 v. <<https://dcvb.iec.cat/>> [Consulta: 30 novembre 2022].
- DIEC2 = INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS. *Diccionari de la llengua catalana* [en línia]. 2a ed. Barcelona: Edicions 62: Enciclopèdia Catalana, 2007. <<https://dlc.iec.cat/>> [Consulta: 30 novembre 2022].
- GARGALLO GIL, José Enrique. «L'edició electrònica del *Refranyer Aguiló*, una mostra de refranys amb cel». A: PEREA, Maria-Pilar; FORTUÑO, Santiago; GIMENO, Lluís (ed.). *Ad perennem magistri memoriam: Germà Colón Domènech: Fesomies i texts*. Castelló de la Plana: Universitat Jaume I, 2021a, p. 235-254.
- «Germà Colón Domènech (Castelló de la Plana, 1928 - Barcelona, 2020)». *Estudis Romànics* [en línia], vol. 43 (2021b), p. 648-652. <<https://publicacions.iec.cat/repository/pdf/00000299/00000036.pdf>> [Consulta: 30 novembre 2022]. [Nota necrològica]
- *Germà Colón Domènech: Semblança biogràfica*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 2021c.

- PÀMIES, Víctor. *Paremiologia catalana comparada digital* [en línia], 2020-. <<https://pccddites.cat/>> [Consulta: 21 desembre 2021].
- PEREA, Maria-Pilar; FORTUÑO, Santiago; GIMENO, Lluís (ed.). *Ad perennem magistri memoriam: Germà Colón Domènech: Fesomies i texts*. Castelló de la Plana: Universitat Jaume I, 2021.